

СЕКЦІЯ 6. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

УДК 37.013.42

ДИТИНА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В МІКРОСЕРЕДОВИЩІ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Василенко О.М., к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної педагогіки

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті порушено проблему соціальної відповідальності дитини в мікросередовищі. Здійснено спробу довести із соціально-педагогічних позицій, що розвиток соціальної відповідальності дітей потребує розгляду дитини не як об'єкта соціально-педагогічного впливу, а як соціального суб'єкта. Виокремлено механізми становлення дитини соціальним суб'єктом відповідальності: гармонізацію індивідуальної та соціальної складових на внутрішньому духовному рівні соціального суб'єкта (дитини, родини, соціальної групи, країни, регіону світу); вироблення суб'єктами відповідальних відносин спільної узгодженої мети; інтеграцію соціально-виховних зусиль суб'єктів щодо корекції відповідальності всіх соціальних суб'єктів.

Ключові слова: дитина, соціальна відповідальність, соціальний суб'єкт, мікросередовище, механізм, гармонізація, інтеграція, узгодженість мети.

В статті представлена проблема соціальної відповідальності ребенка в мікросереді. Предпринята попытка довести с соціально-педагогічних позицій, что развитие соціальної відповідальності дітей потребує розгляду дитини не як об'єкта соціально-педагогічного впливу, а як соціального суб'єкта. Выделены механизмы становления ребенка социальным субъектом ответственности: гармонизация индивидуальной и социальной составляющих на духовном уровне социального субъекта (ребенка, семьи, социальной группы, страны, региона мира); выработка субъектами ответственных отношений совместной согласованной цели; интеграция социально-воспитательных усилий субъектов по коррекции ответственности всех социальных субъектов.

Ключевые слова: ребенок, социальная ответственность, социальный субъект, микросреда, механизм, гармонизация, интеграция, согласованность цели.

Vasylenko O.M. THE CHILD AS A SUBJECT OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE MICROENVIRONMENT: SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECT

The article raised the issue of social responsibility in the child's microenvironment. There was made an attempt to prove from the view-point of socio-pedagogical positions that development of social responsibility in children requires an examination of the child, not as an object of social and educational impact, but as a social subject. There was determined the mechanism of the child's becoming a subject of social responsibility: harmonization of individual and social components on the internal spiritual level of the social subject (child, family, social group, country, region, world); development by the entities responsible relationships of commonly agreed objectives; integration of social and educational efforts regarding the correction of social responsibility of all subjects.

Key words: child, social responsibility, social subject, microenvironment, mechanism, harmonization, integration, consistent purpose, agreed objectives.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасні кризові явища, що призводять до тотального ризику у світі, констатують дефіцит відповідальності суб'єктів. Соціальна педагогіка в сучасних умовах пошуку нових механізмів соціального виховання в посттоталітарній Україні, що набуває ознак громадянського правового суспільства, має сприяти розвитку соціальної суб'єктності всіх індивідів (людина, група, соціум) суспільства, а особливо суб'єктності дитини. Соціальна суб'єктність у соціально-педагогічному аспекті розглядається як складова частина соціального розвитку суспільства – розвиток культури, наці-

ональних традицій, громадянських позицій, соціального самоврядування й соціального розвитку людини – «сходження від сімейних цінностей через етнічні, громадянські, регіональні тощо до глобальних із відповідним розвитком якостей, поведінки, а, отже, і рівнем самореалізації в цих соціумах» [8, с. 40]. Проте динаміка соціальної суб'єктності індивіда має відбуватися за нових принципів соціокультурних перетворень сучасності, зміни механізмів соціального виховання підрастаючого покоління, перегляду ставлення до дитини не як до об'єкту впливу, а як до соціального суб'єкта суспільства.

Це спонукає до розгляду проблеми соціальної відповідальності суб'єкта саме в

мікросередовищі, в якому вже з раннього дитячого віку в індивіда починають формуватися особистісні якості: здатність усвідомлено брати зобов'язання та їх виконувати; саморегуляція відповідальності за вчинки, за свій індивідуальний внесок у колективну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема соціальної відповідальності знаходиться в центрі уваги багатьох учених (З. Артеменко, А. Борисова, А. Жаворонков, Л. Ітельсон, К. Муздабаєв, Л. Славина, Ю. Сокольников, В. Хрущ, А. Черменіна та інш.). Останнім часом зростає кількість педагогічних досліджень українських та зарубіжних науковців, спрямованих на вивчення особливостей формування соціальної відповідальності учнів (Н. Басюк, О. Бобкова, В. Киричок, Н. Стаднік). З огляду на дослідження проблеми соціальної відповідальності дітей у мікросередовищі слід зазначити, що на особливу увагу заслуговують праці Г. Дементьєвої, Л. Карнаух, Л. Махоткіної, С. Мукомел, В. Семенова, В. Тернопільської (соціально-виховує середовище), Г. Остапенко, А. Циглюк (здоров'язбережувальне середовище), І. Бопко, О. Компаній, Л. Панченко (інформаційно-освітнє середовище), в яких відповідальність розглядається і як продукт керованих впливів суб'єктів (батьків, учителів, однолітків, громади) та соціального середовища (ситуацій, соціоприродних умов), і як результат внутрішньої саморегуляції поведінки.

Проблема соціальної відповідальності різних суб'єктів (дитини, людини, групи, соціуму) висвітлена в зарубіжній та вітчизняній літературі з позицій соціальної філософії, соціології, етики, права або політики. У педагогічних дослідженнях науковці здебільшого спрямовують пошуки на формування відповідальності в навчанні, у вихованні, розглядаючи дитину як об'єкт цілеспрямованого впливу. Серед наукових розвідок, пов'язаних із проблемою соціальної відповідальності різних суб'єктів, уважного ставлення дослідників вимагає розв'язання проблеми відповідальності дитини як соціального суб'єкта в мікросередовищі, оскільки даний аспект із соціально-педагогічних позицій не розкрито.

Постановка завдання. Мета – розглянути із соціально-педагогічних позицій проблему соціальної відповідальності дитини як суб'єкта мікросередовища.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історико-педагогічний екскурс вивчення феномену відповідальності підкреслює його

багатоманітність: виконання зобов'язань відповідно до статі й статусу (кодекс звичаїв первісних народів); справедливість, добродесність, обов'язок, вчинок (якості громадянина давньогрецького полісу); всепрощення та милосердя людині за змогу пронести тягар відповідальності за гріх першої людини та його спокутувати, результатом чого буде блаженне життя в іншому світі (основа життя епохи Середньовіччя); моральний вибір, відповідальність самої людини за свої діяння, персональна відповідальність (умова співіснування в суспільстві доби Гуманізму та Реформації); відповідальність характеризується співвідношенням вибору й свободи (поєднання волі та дії) (осмислення філософами Нового часу). З XVIII ст. філософські теорії були спрямовані на розгляд проблеми соціальної відповідальності як внутрішнього механізму контролю людини, коли її дії залежать від її волі, коли її вчинки були активними, свідомими і творчими (І. Кант); здатність особистості свідомо та самокритично керувати діяльністю з урахуванням наслідків своїх дій (період французької революції); поєднання різної міри та форм відповідальності особистості з наділенням класу пролетаріату відповідальністю за хід історичного процесу (марксистська ідеологія); форма суспільних відносин, морально-етична якість особистості й особливий стан соціальних суб'єктів (радянська ідеологія) [1]. На сучасному етапі соціальну відповідальність розглядають у контексті взаємодії «особистість-спільнота-суспільство»: як провідну соціальну якість, як соціально зумовлену поведінку індивіда, що пов'язані зі свободою вибору та необхідністю, як передумови реалізації особистістю функцій суб'єкта оновлення світу [2].

Отже, з погляду соціальної педагогіки соціальна відповідальність невід'ємно пов'язана з соціальністю особистості, оскільки перша утверджується як інтегральне новоутворення онтогенетичного розвитку індивіда та змінюється відповідно до ускладнення соціальної організації та динаміки соціальних цінностей у різні історичні епохи. Змісту поняття «відповідальність» притаманні чинники: соціальний характер, зростання ролі зворотного впливу, прояв зв'язку та взаємозалежності суб'єктів (особи, групи, суспільства) завдяки підзвітності, узгодженість цілей різних суб'єктів відповідальних відносин, погодження вчинків особистості з існуючими нормами, цінностями мікросередовища, в якому особистість розвивається.

У філософії зазначається, що суб'єкт (від лат. *subjectus*) – це джерело, якому прита-

манні свідомість та воля. Він є носієм предметно-практичної діяльності та пізнання, а також джерелом активності, спрямованої на об'єкт [9]. Для нашого дослідження важливо, що суб'єктом може бути і дитина, і група індивідів, країна, суспільство в цілому. Для того, щоб індивід (дитина) стала соціальним суб'єктом, потрібно пройти шлях формування особистості, яка взаємодіє в групі, реалізує себе в суспільстві не лише як продукт обставин, а і як творець власного життєвого шляху.

Відповідальність соціального суб'єкта розглядається філософами багатогранно, як-от: здатність особистості підпорядковувати власні інтереси вимогам суспільного розвитку (С. Дмитрієва, Є. Левченко, Н. Табунов); форми зв'язку і взаємодії суспільства та особистості, що виражає певні відносини між ними (Н. Мінкіна, А. Плахотний, В. Сперанський); вибір оптимальної можливості з їх багатоманітності, що передбачає діяльність з урахуванням обраної перспективи (М. Воронцов, І. Пономарьова); поєднання об'єктивної необхідності виконання суспільних вимог та усвідомлення загальнолюдських цінностей (Г. Заболотна, Н. Фокіна, А. Ореховський). На основі цивілізаційного підходу філософами виокремлено такі два підходи до визначення суб'єкта відповідальності: комунікативний (реальна комунікативна спільнота, кожен член якої відповідальний за досягнення консенсусу); комунітаристський (спільнота людей, яка функціонує на засадах державної солідарності та відповідальності).

У соціальній філософії Ю. Осокіна доводить, що відповідальність соціального суб'єкта – це «суспільний феномен, що включає в себе моральний, правовий, політичний, економічний, екологічний та інші аспекти. Відповідальність формується на основі взаємодії таких основних елементів: а) усвідомлення необхідності діяти з суспільними вимогами; б) критичність та оцінка своїх дій; в) передбачення наслідків діяльності та передбачення можливих санкцій» [4, с. 16]. У цьому сенсі структура відповідальності соціального суб'єкта складається із суб'єкта відповідальності (того, хто несе відповідальність), об'єкта відповідальності (за що відповідає суб'єкт) та інстанції відповідальності (перед ким і як відповідає суб'єкт).

У психології суб'єктом відповідальності, на думку К. Муздибаєва, може виступати окрема особистість, колектив чи велика соціальна спільнота (клас, народ), а за умов включення їх у систему суспільних відносин та активної участі в соціально значимій діяльності ці суб'єкти можуть стати соціальними суб'єктами [5].

Висвітлення проблеми знайшло відображення у педагогічних працях Н. Басюк, Н. Стаднік, Т. Фасолько, котрі визначають соціальну відповідальність дітей (як суб'єкта) як інтегральне особистісне новоутворення, котре виявляється в здатності усвідомлено брати на себе навчальні, морально-громадські зобов'язання, чітко дотримуватися їх виконання та передбачати наслідки власних наближених дій. З'ясовано, що в структурі почуття відповідальності дітей науковці виділяють компоненти, котрі утворюють системну цілісність: когнітивний (знання й прийняття норм і правил відповідальної поведінки, зобов'язань на рівні групи, соціуму, усвідомлення власних потреб і мотивів поведінки), емоційно-ціннісний (наявність ціннісних орієнтацій, що відповідають потребам соціуму, виявляє суб'єктивне ставлення дитини до навколишнього світу і до себе самої, що здійснюється, насамперед, через емоційно позитивне сприйняття) та поведінковий (уміння реалізувати знання на практиці, здатність контролювати й корегувати свою поведінку відповідно до норм та вимог суспільства) компоненти. Науковцями доведено, що соціальна відповідальність дітей виконує спонукальну, інформаційну та діяльнісну функції та розкриває її соціальний характер, спрямований на взаємодію в мікросередовищі. Соціальну відповідальність розглядають у контексті взаємодії «особистість – мікросередовище», у якому учні виступають об'єктом впливу. Слід зауважити, що дитину розглядають у якості суб'єкта відповідальності тільки тоді, коли узгоджуються цілі різних суб'єктів відповідальних відносин і водночас якісно зростає роль зворотного впливу.

Надзвичайно важливі передумови для розробки досліджуваної проблеми були створені в наукових розвідках фахівців із соціальної педагогіки: О. Безпалько, М. Васильєвої, А. Капської, О. Рассказової, А. Рижанової, праці яких становлять методологічний фундамент наукової розробки питання про відповідальність соціального суб'єкта. Так, О. Рассказова із соціально-педагогічних позицій розглядає соціальну суб'єктність як складову соціальності, що містить прагнення та здатність до різноманітної предметно-чуттєвої діяльності, комунікативної практики, практичного перетворення соціальних явищ [6, с. 17]. М. Васильєва морально-педагогічність суб'єкта подає як рису особистості, що має духовний, ідеальний характер (осуд чи схвалення вчинків) і виступає у формі моральних оцінок, які людина повинна усвідомити, внутрішньо прийняти і відповідно до

них направляти та коректувати свої вчинки та поведінку [3, с. 16].

З точки зору А. Рижанової, соціальна суб'єктність – це складова соціальності, яка формується в процесі соціально-педагогічної діяльності. Автором запропоновано називати об'єкта соціально-педагогічної діяльності (у нашому випадку – дитину) соціальним суб'єктом [8]. Особливого значення, на думку науковця, набуває соціально-педагогічний механізм гармонізації індивідуальної та соціальної складових на внутрішню духовному рівні соціального суб'єкта (людини, групи, країни, регіону світу), оскільки його соціальні цінності та доцентрова соціальна поведінка визначатимуть позитивні виховні впливи соціального середовища, мікросередовища та нейтралізацію негативних через залучення самої особистості, інших соціальних суб'єктів у цей процес для взаємодіючого соціального розвитку і суб'єкта, і середовища.

Отже, соціальну гармонізацію внутрішнього духовного світу дитини будемо розглядати як один із механізмів становлення дитини в якості суб'єкта соціальної відповідальності в мікросередовищі. Саме в мікросередовищі становлення дитини як суб'єкта соціальної відповідальності може проходити через удосконалення соціального виховання всіх соціальних суб'єктів (сім'я, родичі, однолітки, друзі, різні соціальні групи, суспільство, природа), гармонізацію їхніх соціальних відносин (соціальних цінностей, якостей характеру, соціальної поведінки): відповідального ставлення до себе (власної суб'єктності, діяльності як члена родини, соціальної групи й суспільства, як частини природи, у гармонійній єдності відповідального ставлення різноманітних груп до власної суб'єктності (родини, соціальних груп), до суб'єктності кожної людини (дитини), родини, інших груп (життєдіяльності дитини), а також відповідального ставлення суспільства до себе як єдиного соціального суб'єкта, до суб'єктності кожної людини (дитини), родини, різних соціальних груп, інших суспільств, природи. Необхідно наголосити, що внаслідок активної та цілеспрямованої гармонізації внутрішнього духовного світу дитини у взаємодії цих суб'єктів проходить становлення як суб'єкта соціальної відповідальності не тільки індивіда, але й мікросередовища, в якому дитина самореалізується.

Цікаві розвідки в ракурсі становлення соціального суб'єкта представлено в роботі Ю. Осокіної, де вона доводить, що відповідальність соціального суб'єкта характеризується поліструктурністю. У якості основних дослідниць виокремлює дві структури відповідальності соціального суб'єкта. До скла-

дових першої структури науковець відносить суб'єкт відповідальності, об'єкт відповідальності, мету, засоби, процес та результати реалізації дій суб'єкта, через які і конститується інстанція відповідальності. До основних компонентів другої структури відповідальності соціального суб'єкта Ю. Осокіна зараховує її різновиди: відповідальність моральна, юридична, політична та екологічна [4]. Другий підхід до структури надає можливість охарактеризувати механізми становлення дитини соціальним суб'єктом відповідальності. Важливим для нашого дослідження є те, що розуміння цілі як об'єднуючого фактора системи відповідальності соціальних суб'єктів дозволило Ю. Осокіній змінити уявлення про суть відповідальності та її механізмів. Науковець розглядає поняття «інстанція відповідальності» не як соціальне утворення, що стоїть над суб'єктом відповідальності та контролює його дії, а як суб'єкт відповідальних відносин, який сформулював узгоджену мету всіх учасників вищезазначених відносин і виробив соціальний механізм її досягнення [4]. Це в нашому дослідженні дозволить змінити головну функцію суб'єкта впливу на дитину (інстанції) з керування на узагальнення цілей відносин різних соціальних суб'єктів (дитини, сім'ї, родини, класу, школи, соціальної групи, країни) розвитку відповідальності дитини в мікросередовищі та вироблення спільної мети, яка в системі відповідальних відносин буде виступати об'єктом. Підкреслимо, що об'єктом відповідальності буде не дитина, яку розглядаємо як суб'єкт розвитку відповідальності, а мета, узгоджена всіма суб'єктами (учасниками) становлення дитини як суб'єкта соціальної відповідальності в мікросередовищі.

Отже, до другого механізму становлення дитини соціальним суб'єктом відповідальності віднесемо вироблення суб'єктами відповідальних відносин спільної узгодженої мети.

Ю. Осокіною розкрито суть діалогічної відповідальності суб'єктів, що будується на основі етосу зрілих особистостей і регулятивного принципу справедливості. Також автором визначено детермінаційний механізм відповідальності соціального суб'єкта, який реалізується на засадах взаємозалежності, а не субординаційних зв'язків [4]. У даному дослідженні основою детермінаційного механізму будемо розглядати твердження, що становлення дитини соціальним суб'єктом відповідальності може бути тільки в ракурсі спільної відповідальності, коли сукупно приймають рішення соціальні суб'єкти на основі діалогічного узгодження інтересів і волі до розумного консенсусу. Це потребує зміни парадигми розвитку соціальної відповідальності дитини від субординаційних

зв'язків до взаємозалежності. Саме така побудова на основі суб'єкт-суб'єктних відносин сприяє формуванню суб'єктності дитини як зрілої особисті, відповідальної за себе й за суспільство (родину, соціальну групу, країну, природу), що в ідеалі представлено рівноправними відносинами між соціальними суб'єктами. Слід сказати, що через відсутній соціальний досвід дорослої людини в дитини, її необхідно також розглядати і як незрілу особистість, яка підпорядковується соціальним інституціям. За такої умови в становленні дитини як соціального суб'єкта відповідальності визначальними стають суб'єкт-об'єктні відносини, а сама соціальна відповідальність виступає механізмом формування зрілої особистості.

Отже, виокремимо перехід від субординаційних зв'язків до взаємозалежності суб'єктів соціальної відповідальності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин як механізм становлення дитини соціальним суб'єктом відповідальності в мікросередовищі.

Механізмом становлення дитини як соціального суб'єкта відповідальності в мікросередовищі визначмо як інтеграцію соціально-виховних зусиль суб'єктів щодо корекції відповідальності не тільки дитини, але й усіх соціальних суб'єктів. Окреслений механізм має соціально-педагогічну основу взаємодії всіх суб'єктів щодо розвитку мотивації дітей до саморозвитку власної відповідальності як соціального суб'єкта. Також цей механізм потребує перегляду на рівні соціуму, мікросередовища, індивідуального рівня суб'єктів (індивідів) концептуальних підходів до формування суб'єктності соціальної відповідальності.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, доведено, що для відповідальності характерні такі чинники: соціальний характер, зростання ролі зворотного впливу, взаємозалежності суб'єктів (особи, групи, суспільства), узгодженість цілей з нормами й цінностями різних суб'єктів. Саме соціальний суб'єкт здатний реалізувати себе в суспільстві як активний творець власного життєвого шляху. Тому в мікросередовищі для становлення дитини як суб'єкта соціальної відповідальності необхідно переорієнтувати соціальних суб'єктів (сім'я, родичі, однолітки, друзі, різні соціальні групи, суспільство, природа) на гармонізацію їхніх соціальних ставлень (соціальних цінностей, якостей характеру, соціальної поведінки), на відповідальне ставлення до власної суб'єктності. Доведено, що не тільки індивід проходить становлення як суб'єкт соціальної відповідальності, але й мікросередовище, у якому дитина самореалізується. Виокремлено механізми становлення

дитини в якості соціального суб'єкта відповідальності: гармонізація індивідуальної та соціальної складових на внутрішньому духовному рівні соціального суб'єкта (дитини, родини, соціальної групи, країни, регіону світу); вироблення суб'єктами відповідальних відносин спільної узгодженої мети; перехід від субординаційних зв'язків до взаємозалежності суб'єктів соціальної відповідальності на основі суб'єкт-суб'єктних відносин; інтеграція соціально-виховних зусиль суб'єктів щодо корекції відповідальності всіх соціальних суб'єктів.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальшої наукової роботи й практичного вирішення, в першу чергу, потребують такі аспекти визначеної проблеми, як вивчення й узагальнення перспективного зарубіжного соціально-педагогічного досвіду розвитку соціальної відповідальності учнів; сприяння цілісності й наступності соціального виховання учнів на всіх рівнях вітчизняної освітньої системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко О.М. Відповідальність як соціально-історичний феномен / О.М.Василенко // Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої школи: матеріали наукової конференції (14 квітня, 2015 р.). – Х.: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2015. – С. 33–35.
2. Василенко О.М. Соціальна відповідальність у мікросередовищі: міждисциплінарний підхід / О.М. Василенко // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2014. – № 44. – С. 176–181.
3. Васильєва М.П. Теорія педагогічної деонтології: [монографія] / [М.П. Васильєва]. – Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2003. – 216 с.
4. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автор. дис. . . . канд. філософ. наук 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Ю.С. Осокіна. – К., 2006. – 24 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – М.: Наука, 1983. – 240 с.
6. Рассказова О.І. Теорія і практика розвитку соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти: автор. дис. . . . докт. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка / О.І. Рассказова. – Луганськ, 2013. – 45 с.
7. Рижанова А.О. Соціальна суб'єктність як основа соціального розвитку / А.О. Рижанова // Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність. Матеріали науково-практичної конференції (21 листопада, 2014 р.). – Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С. 82–83.
8. Рижанова А.О. Розвиток соціальної суб'єктності та принцип субсидіарності соціально-педагогічної діяльності / А.О. Рижанова // Педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – Х.: Вид-во ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. – Вип. 48. – С. 36–58.
9. Словарь философских терминов / науч. ред. проф. В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 553–554.